

Bitig Türkoloji Araştırmaları Dergisi, Bahar 2023 / 2: 43-60.

Hakasların Geleneksel Dünya Görüşünde Ayı* **

V.A. BURNAKOV***

Çev. Atilla BAĞCI****

Öz: Makalede eşsiz arşivlere, saba ve aynı zamanda yazılı materyallere dayanarak, ayrıla ilişkili Hakasların mitolojik kompleksi ele alınmıştır. Bu hayvanın avı analiz edilmiştir. Onun atalar kültü ve avla olan ilişkisi ortaya konulmuştur. Bu fenomenin ikonik ve işlevsel yönleri araştırılmıştır. Hamirublara dua-yakarışlar ilk kez sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Hakas, ayı, seremoni, ruh, avcılık, av kültü, atalar kültü.

Bear in Traditional Outlook of Khakases

Abstract: In this article, on the basis of unique archival, field, and also literary materials the Khakass mifo-ritual complex connected with bear is considered. The hunting of this animal is analyzed. Its relation with a cult of ancestors and hunting comes to light. It is investigated that iconic and functional aspects of this phenomenon. For the first time prayers-invocations to patron-spirits are presented.

Keywords: Khakases, bear, ceremony, spirits, hunting, hunting cult, cult of ancestors

Medved v Traditsionnım Mirovozzrenii Hakasov

В статье на основе уникальных архивных, полевых, а также литературных материалов рассматривается мифоритуальный комплекс у хакасов, связанный с медведем. Проанализирован промысел этого животного. Выявлена его связь с культом предков и промысловым. Исследован знаковый и функциональный аспекты этого феномена. Впервые представлены молитвы-обращения к духам-покровителям.

Ключевые слова: хакасы, медведь, обряд, духи, охота, промысловый культ, культ предков.

* Bu yazının orjinalinin künyesi şu şekildedir: В. А. Бурнаков (2012), “Медведь В Традиционном Мирозрении Хакасов” (=Medved v Traditsionnım Mirovozzrenii Hakasov), Вестник НГУ Серия: История, филология (=Vestnik NSU. Seriya: Historiya, Filologiya), 11(3), s. 325-339.

** Bu çalışma «Sibirya ve Kuzey Kutbu'nun Yerli Halkları. İnsan Potansiyelinin Değerlendirilmesi: Etno-demografik, Etno-sosyal ve Etno-kültürel Yönleri” (No: IX.81.3.3), ayrıca “Rusya'nın Bilimsel ve Bilimsel-pedagojik ve İnovasyon Kadroları” nın (GK No: 14.740.11.0766) Federal Hedefler Programı çerçevesinde hazırlanmıştır.

*** Novosibirski Gosudarstvennyıy Universitet, İnstitut Arheologii i Etnografii SO RAN, Novosibirsk. E-mail: venariy@ngs.ru

**** Halkbilimci-araştırmacı-çevirmen. E-posta: atilla_bagci@hotmail.com (Türkiye). ORCID ID: 0000-0002-8702-531X

Geleneksel dünya görüşü, insanın ve toplumun mistik yaşamında değerli ve gerekli bir fenomendir. Dünya görüşünün temelini mitler ve gelenekler bütünü oluşturmaktadır. Onlar, insan yaşamının iki katmanını özünde birleştirir ve yeniden üretirler: doğal-sosyal ve dinî. Arkaik dünya görüşünün öğrenilmesi halkın geleneksel kültürünün ve etnik tarihinin derinlemesine öğrenilmesine imkân vermektedir. Bundan başka etnosun mitsel-ritüel kompleksinin araştırılması, kültürlerarası etkileşimin yeni yönlerini ortaya çıkarmaya, dinî düzeyde medeniyetin gelişiminin sağlam mistik rezervlerini aramaya imkân sağlamaktadır. Bu unsur araştırmanın aktüelliğini belirlemektedir.

Çalışmamızın amacı, Hakasların geleneksel dünya görüşünün, halkın av faaliyetlerinde ve geleneksel yapısında *ayı* suretinin önemini belirleyen yönlerini öğrenmektir. Bu problem ayı kültürle ilgili yayımlanmamış materyallerin de bilimsel alana dâhil edilmesiyle hal edilecektir. Çalışmanın kronolojik sınırı XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın ortalarını kapsamaktadır. Çalışmanın belirlenen periyodu kapsamayı, kaynak temelini imkânlarına müsteniden oluşturmuştur. Araştırma, geçmişin öğrenilmesine sistematik-tarihsel yaklaşıma dayanmaktadır. Araştırma metodu tarihsel-entografik yöntemlere, bilimsel-kayıtlara, kesin tarihsel analizlere ve yapısal-semantic bulgulara dayanmaktadır. RAN Kuntskamera (Rusya Bilimler Akademisi) Veliki Pyotr Anropoloji ve Etnografya Müzesi'nde yürütülen arşiv araştırmaları neticesinde, N.S. Teneşev'in "*Ogota Sagaytsev¹ i Şortsev*"² (*Sagaylar ve Şorlarda Avcılık*) adlı eseri bulunmuştur. Çalışma 1953 yılına ait, Rusça olarak 31 sayfalık bir el yazmasıdır. Yazmada av nesnelere, yöntemleri, yerleri ve zamanıyla ilgili tasvirler bulunmaktadır. El yazması avla ilgili, ezcümle ayı avı esnasında Hakasların ve Şorların normatif kültürü ve geleneklerine dair nadir bilgiler içermektedir.

Sibiryalı halklarının dinî kültüründe saygı duyulan hayvan suretleri oldukça arkaik nitelik taşır. Geleneksel dünya görüşündeki önemli yeri "insanlığın erken dönem gelişim evresinde hayvanların sahip olduğu önemden" kaynaklanmaktadır (Toporov, 1988: 440). Muhtelif hayvan temsillerinde ayıya özel önem gösterilir. Güney-Sibiryalı Türklerinin dünya görüşleri ve mitsel-ritüel uygulamalarında ayıya özel, kutsal bir statü verilmektedir. Tarihî-etnografik araştırmalar arasında bu konu bir dereceye kadar incelenmiştir. Bu bağlamda L.P. Potapov'un fazla hacimli olmayan "*Perejıtki Kulıta Medveda u Altayskih Turok*" (*Altay Türklerinde Ayı Kültürünün Kalıntıları*) (1928), N.A. Alekseyev'in "*Rannie Formı Religii Turkoyazıcnıh Narodov Sibiri*" (*Sibiryalı'nın Türkçe Konuşan Halklarının Erken Dinî Formları*) (1980: 116-125), V.Ya. Butanayev'in "*Medved po Vozzreniyam Hakasov*" (*Hakasların Tasavvuruna Göre Ayı*) (2000), ayrıca N.P. Dırenkova'nın "*Kult Medveda u Turkskih Plemön Sibiri*" (*Sibiryalı Türk Halklarında Ayı Kültü*) (1930, İngilizce olarak) eserler mevcuttur. Bunlardan başka N.F. Katanov'un (1907), G.N. Potanin'in (2005), V. Verbitski'nin (1992), N.P. Dırenkova'nın (1940) ve K.M. Pataçakov'un (2006) eserlerinde Güney Sibiryalı Türklerinin ayıyla ilgili geleneksel dünya görüşleriyle bağlantılı değerli etnografik-folklor materyalleri mevcuttur. Ancak bilimsel literatürdeki bu etno-kültürel fenomen Hakaslara ait materyallerde günümüze kadar

¹ Sagaylar – Hakasların etnik bir grubu.

² RAN MAE arşivi, F. 5. Op. 6. D. 17.

zayıf kalmıştır. Bu çalışmada bu eksiklik giderilmeye çalışılacaktır.

Hakasların geleneksel kültüründe ayı kutsal atayla bağlantılı ve kutsallık niteliği atfedilen bir figürdür. N.S. Teneşev “Şorlar ve Hakaslar şimdi ayıya büyük saygı duymaktadır. Bazen onu “Ulug kizi (Şorlar – Ulug kişi)” diye adlandırmaktalar, bu da modern halkın türediği insanın atası, büyük insan manasına gelmektedir.”³ Üstelik bazı Hakas seokları (boy, kabile) için bu yabancı hayvan totemdir. Örneğin Aba seoku temsilcileri kendi kökenlerini ayıya dayandırırılar (Butanayev, 2000:65).

Bu hayvanın totem ata olduğu hakkındaki inanışlar Altaylılar ve Şorlar arasında çok yaygındır (Potanin, 2005: 9, Verbitski, 1992: 137; Potapov, 1928:17).

Hakas dilinde ayı *aba* “baba”, *tayga abazı* “tayga babası” anlamlarına gelmektedir (Butanayev, 1999:16). Bunun dışında Hakas dilinin leksik yapısında ayının iki adı daha vardır “азыф (azıf) ve могай/моғалах (mogay/mogalah)”.⁴ Bu iki kelime günümüzde arkaik terimler olup kullanımdan tamamıyla çıkmıştır. Genel olarak Türk geleneğinde çoğu hâllerde ayı adı açıktan zikredilmez, daha ziyade taygada insan bulunduğu zamanlar. Bunun temelinde, eğer ayı adı yasağı ihlal edilirse, beraberinde olumsuz şeyler getireceği ve hem de avda başarı olmayacağı inancı yatmaktadır. Bilgi kaynağımıza göre “*Taygaya gittiklerinde ayı kelimesini söylememektedirler. Tecrübeli insanlar onu “dede” diye adlandırır. O, tayganın zenginliklerini korur ve tayganın sakinleri arasında akıllıca pay eder.*”⁵ Bu hayvanla ilgili örtülü ifadelerin çok yaygın olarak kullanılıyor olması, yine onun atalar kültürüyle olan bağlantısını göstermektedir. Buna delil olacak bazı örnekler: *agan* “dede”, *ulaba* “dede”, *ulu gaga* “büyük dede, ata”, *tayga adazı* “tayganın atası, babası”, *çir kizizi* “dünya /toprak kişisi, adamı”, *abay* “büyük ağabey” (Butanayev, 2000: 66; Pataçakov, 2006: 28), *apsah* “ihtiyar”, *ulug kizi* “ulu kişi”, *hayra-han* “tanrı, sahip”, *tayı* “dayı - anne tarafından akraba”, *eezi* “iye, sahip”, *tayga eezi* “tayga iyesi”, *tag eezi* “dağ iyesi” vd. Benzer anlamlar Güney Sibirya’nın diğer Türklerinde de görülmektedir. Altaylılar ayıya *abagay* “amca”, Tubalar *ol* “o” veya *apsah* “ihtiyar”; Kalarlar (kabile) *abaj* “büyük dede”, *ulu kiji* “ulu kişi”, Teleütler *tay* “dayı”, *abagay* “amca”, Şorlar *tay* “dayı”, *ulda* “büyük amca”, *adalık* “saygıdeğer” derler (Potapov, 1928:2).

Ayının koşullu adları L.P. Potapov’un vurguladığı gibi hem baba, hem de anne tarafından akrabalık inancının varlığını göstermektedir (Potapov, 1928: 2). Sunulan örtülü adlar arasında *tayı* “dayı”, yani anne boyundan akrabalık oldukça ilginçtir. N.P. Direnkova da doğru bir şekilde bu noktayı vurgulamaktadır: “*Taj (tay) terimi anne tarafından bütün akrabaları ifade etmektedir, ancak daha sonra bu annenin erkek kardeşini, anne tarafından akrabalığı mükemmel şekilde göstermektedir.*” (Direnkova, 1937: 20). *Tayı* Türklerin sosyo-normatik pratiğinde ana yeri işgal etmekte, o aile-boy geleneklerinde, av faaliyetlerinde vd önemli rol oynamaktadır. Hakaslar arasında *tay*ın gizemli kutsal bilgi ve doğaüstü yeteneklere sahip olduğu inancı yaygındır. Bu akrabanın rızasını almanın esenlik ve başarı getireceğine, hayatın her türlü sıkıntı ve musibetlerinden beri kalmaya yardımcı olacağına inanılmaktadır. Öte yandan tayganın kendisi *çeen*’e (yeğen) nimetler vererek, maddi yardım göstererek, hayatın maddi refahını ve zenginliğini çoğaltmaktadır. N.P.

³ RAN MAE arşivi, F. 5. Op. 6. D. 15.

⁴ RAN MAE arşivi, F. 5. Op. 6. D. 15, 29; bkz. Butanayev, 1999: 62; 2000: 66.

⁵ PMA: N.Ye. Tasbergenov.

Direnkova (1937: 28) “İstisnasız bütün Altay halklarında dayı tarafından yeğene (kız kardeşinin oğlu) yardım göstermek dayıya da esenlik ve mutluluk getirmekte, yeğen tarafından alınan hediyeler ise kendi ailevi yaşamından başarı sağlamaktadır.” diye bildirmektedir. Eğer avcı grubuna aynı anda hem tayı hem yeğen katılmışsa, o zaman av kurallarına ve normlarına uyulması koşuluyla avın başarılı olacağına inanırlar. Buna inanarak derler ki: “*Tayga iyesi bundan memnun olur.*” (a.e.). Diğer akraba halklar gibi Hakaslar da “*tayga iyesi*” - “*tayga eesi*” adıyla, bir taraftan belirli bir bölgenin (dağ) koruyucu-ruhunu, yani büyük atayı, diğer taraftan ise doğrudan ayıyı kast etmektedirler. Geçmişte Hakaslar tayga ruhu için özel dualar yapmışlardır. Ona özel dualarla yönelmişlerdir.

Hakas Türkçesi:

*Parçan tayğanın kıştyğ mahtağlığı, aarlıg eezi,
Peeri çulğan çon saga patırça!
Peeri çulğan çok seni uluslapça!
Peeri çulğan çon señ ulug adañnı alğança
Peeri çulğan çon sağa pozınıg eñne aarlıg nebezineñ uluğ tayih perça!
Palalar abanañ nege suranap narda haydı çalğançalar çoon sağa edok
çalğança!
Sen tezañ çahşı pozın anıñ patırğanın hıya etpeessin!
Anıñ suraan nebezin pererziñ!
Edde etpeçeñ polzañ sen sen pos pozıñna tööy pollbas eden!
Sağa patırbançathan tayih perbençathan
Tayğadağı parçan hurttardı señ azran çazın
Saga patırbançathan, tayyih perbençathan tayğadağı añnardı, huştardı sen
aştattpançazın!
Saga pajırçathan, tayih perçathan kijiler
Olardan aarlıg ebesterbe?
Tayğadağı mogay kijelerde şaybağ etpezin,
Ol in holındağı nebe
Sen anı haydı la etsen, ede ederziñ,
Ol kijilerdi ödirbezin,
Ol pır daa kijaga tegbezin,
Kurağan oşkaş çabaş polzın,
Kijiler tezañ annı ödirzinner,
Anıñ edin, çağın terzin tuzalarzannar,
Señ holdağı tayğalardığı tiñner çıldan çulğa jyzılbezinner, çe ulamoh
hojulzinnar,
Holanatar daa köp polzinnar,
Harahuzurhtar taygada oplzinnar,
Albağalar daa köpteiznner,*

Tylgylar mallar çilep çörzinner,

Po daa aňnar, paşka daa aňnar çıldan çılga hızırılbazınnar çe, nandıra öskenineň ýstine össinner!

Purundağı kijiler taygadağı aňnardı hadı ödirçeňner,

Şağamdağı kijiler edok ödirzennar

Tayğadın eziniň çahşızı tooza çonğa çetsin,

Anıň adın uluğ, kiçiler alhan, mahtan çörzinner.

Türkiye Türkçesi:

Güçlü, yüce, tüm tayganın ulu iyesi!

Burada toplanmış halk yakarır!

Burada toplanmış halk yüceltir!

Burada toplanmış halk senin büyük adını kutsar!

Burada toplanmış halk sana en değerli kurbanı sunar!

Çocukların babasını pohpohladığı gibi, ondan bir şey isterlerken, burada toplanmış halk da seni pohpohlar!

Sen ise, kendi iyiliğince, onun yalvarışına icabet edersin!

Onun talebini karşıyorsun!

Eğer böyle yapmış olsaydı, o zaman kendine benzemezdi!

Sana yalvaran ve kurban sunan, tayganın bütün canlılarını doyurursun!

Sana dua etmeyen ve kurban sunmayan, tayganın bütün kuşlarını ve vahşi hayvanlarını yok edersin!

Sana dua eden ve kurban sunan insanlar, acaba onlardan değerli değil mi?

Tayga ayısı bırak insanlara inanmasın,

O kendi ellerinde,

Sen ne istersen, o zaman onu yap,

Bırak, o insanları öldürmesin,

Bırak, o hiçbir kişiye bile dokunmasın,

Bırak, sakın olsun, kuzu gibi,

Bırak, insanlar onu öldürsünler,

Bırak, insanlar onun etini, yağını, derisini kullansın,

Bırak, senin taygalarında sincaplar yıldan yıla geçmesinler, ama yine çoğalsınlar,

Bırak ve gelincikler üresinler,

Bırak ve kakımlar taygayı doldursun,

Bırak, samurlar çoğalsın,

Ve bu vahşiler ve diğerleri, yıldan yıla azalmasın, aksine bırak, hepsi daha çok olsun!

Evvelki insanların taygada vahşi hayvanları avladığı gibi, bırak, şimdiki insanlar da öldürsün.

Birak, tayga ruhunun iyiliği bütün halka yayılsın.

Birak, onun adını büyükler ve küçükler (yetişkinler ve çocuklar) kutsasınlar.⁶

Bu duada ayının, tayga iyesinden birkaç farklılık taşıyor olmasına rağmen halkın tasavvurunda yine de sıklıkla bu figürler ikili bir görünüş oluşturmaktadır.

Doğal tayga bölgelerinde yaşamış Hakaslar arasında mavi boncuklardan gözleriyle ufak bir kukla olan “taygam” (tös) avcı fetişi yaygın idi. Onun, kürklü vahşi hayvanların avlanmasında avcılara yardım ettiğine inanılırdı (Butanayev, 1999: 133). Av öncesi taygaya ithaf olarak icra edilen kamlık ayini öncesinde şaman silahların asılı olduğu duvara *abırtha* (süt içkisi) serpiştirir (Şortsi, 1999:18). *Taygam* 'ın tayga iyesiyle bağlantılı ritüel-mitsel uygulamayla doğrudan bağlantısı vardır. Altaylılar ve Şorlar arasında da benzer tarzda ruhların tasvirleri ve gelenekler yaygın olmuştur (Verbitski, 2005: 329; Potapov, 1991: 159-203).

Tayga(m) kelimesini bazı dil bilimciler etimolojik olarak *tay* sözcüğünü, “dayanak, temel” anlamlarındaki *tağ* (dağ) kelimesine dayandırmaktadır. Muhtemelen dağ gökyüzünün dayanağı, direği olarak kabul edilmiştir. Tekâmülün ve mitolojik değişimlerin ileriki sürecinde ise dağ iyesi sureti oluşmuştur. Araştırmacıların kabul ettiğine göre Hakas dilinde *tayıg* “kurban sunumu” kelimesi anlamını *tay* kelimesinden almıştır (Kostoçakov, 2000: 64). Bununla bağlantılı olarak yine Hakas leksikolojisinde *tayı* kelimesi: 1) yukarı atmak, indirmek, 2) kurban sunmak (yani yukarı kaldırmak) anlamlarında kullanılmaktadır. Bununla beraber *tayıg eezi* kurban sahibi, bu geleneği icra eden kişiyi tanımlamaktadır (Butanayev, 1999: 133-134). Geçmişte atalara kurban sunumu geleneğinin ana icracılarından biri olarak *tayı*, anne tarafından akraba oluşu da göz ardı edilemez. Her durumda bu kelime Hakasların mitolojik tasavvurunda “temel”, “kutsal”, “öteki dünya”, “doğüstü”, “merhametli” vb. anlayışıyla ilişkilidir. Görünüşe göre Güney Sibirya Türklerinin dinî-mitolojik terminolojisinde günümüzde ayı adıyla müsavi olan *tayı* terimi rastgele oluşmuş değildir.

Bu vahşi hayvanın adı olarak zikredilen *tağ eezi* (dağ iyesi), *tağ kizi* (dağ insanı), *tağlıg nime* (dağlı varlık), ayının atalar kültürüyle bağlantısını göstermektedir. Bilindiği üzere dağın iyesi (Tağ eezi) Hakasların bütün dinî-mitolojik sisteminin açılış sözüdür. Onlar kendilerini bugüne kadar “tağlıg çon” - dağ ile toprak kızın evliliğinden türemiş dağ halkı olarak tanımlamaktadır. Günümüzde Hakaslar arasında dağ ruhlarıyla akrabalıkları olduğu, onların aktif olarak insanların kaderini ve yaşamını etkiledikleri inancı vardır. İnananların tasavvurunda bazı dağ ruhları sıklıkla vahşi özellikleriyle belirmektedir. Onların tasvirlerinde ayıya ait çizgiler görülmektedir (Burnakov, 2006:16-42, 136-194). Hakaslarla doğrudan etno-kültürel irtibatları olmayan Nivhlerde insanların uzak ataları ve uzak akrabaları dağ insanı-ayı hakkındaki benzer tipolojik benzerlikler de ilgi çekmektedir (Kreynevoviç, 1973:174-240).

Bu şekilde *taygi*, *tağ*, *tayı*, *tay* terimlerinin analizleri “temel”, “kutsiyet”, “ata”, “akrabalık”, “ayı” anlayışının muhtemel semantik birliğini göstermektedir. Bu bağlamda ayı adıyla bağlantılı *tayı* muhtemelen ana soyluluğa dayanan böyle mitolojik dünya görüşlerin kadim arkaikliğine delil oluşturmaktadır. Güney Sibirya Türklerinin dinî leksikolojisinde bu kelimeye ana soyuyla bağlantılı ruhların

⁶ Arşiv RAN MAE. F. 5. Op. 6, D. 15, L.27 -31.

ifadesinde rastlanmaktadır. A. V. Anohin'in bildirdiğine göre Altaylılarda "ozogi taidalar" (tai + ada) ana tarafı atalar- adını taşıyan özel ruhlar grubu vardır (Anohin, 1924:1). Sayan-Altay Türklerindeki bu ruhlar arasında ayının olduğunu da belirtmek mümkündür. Şamanlık geleneğinde "tai-ada" terimi, ana soyu tarafına mensup olmuş şaman-ata için hazırlanmış küçük tefleri ifade etmektedir (Anohin, 1924: 118-119). D. K. Klements'in (1884: 8) belgelerinde geçmişte bazı Hakasların şaman davulu hazırlanmasında ayı derisi kullandıkları ifade edilmektedir.

Hakasların geleneksel kültüründe av, ezcümle ayı avı, aynı zamanda insanın doğa ile karşılıklı ilişkisi noktasından ruhsal dünyanın geliştirilmesini sağlayan faydalı bir uğraşı olarak kabul edilmektedir. Hakasların mitolojik ritüel yapısında iki kült ayıyla sıkı bağlantılıdır: *av kültü* ve *atalar kültü*. Av kültüründe insanların faaliyetleri öncelikle av ganimetine ve buna yönelik olarak gelecekte "bu hayvanın yeniden doğuşunu" ve bol dömlü olmasını temin için büyüsel eylemler yapılmasına yöneliktir.

Genel olarak bilinir ki, tayga kültüründe av, avcılarının davranışlarını düzenleyen bazı özel yasaklar ve talimatlarla yapılır. Geçmişte "tayga" normları bilgisi kuşaktan kuşağa aktarılmış ve vahşi hayvan av normları ihlal edilemez ve kutsal olarak addedilmiştir. Avcı grubunun mensupları ava gidiş arifesinde kendine özgü seremoniler düzenler, birbirlerini sıcak içeceklerle ağırladıkları yere davet ederler. Bu sırada olumsuz duygular göstermek, tartışmak yasaktır. Avcılar psikolojik olarak önlerindeki ava hazırlanırlar. Kadımlar av donanımlarına ve silahlarına dokunmamaları kuralına sıkı şekilde uyarlar, onların kenarından dolaşırlar. "Dağ iyesi kadınların veya reşit yaşa gelen kızların av silahlarına ve malzemelerine dokunmalarından hoşlanmaz. Bu nedenle kadınlara ve kızlara av silahlarına ve malzemelerine dokunmak yasaklanmıştır. Onlara avcının silahını geçmek yasak edilmiştir."⁷ Ava gidiş gecesinde yaşlı (tecrübeli) avcı gördüğü rüyaya dikkat çeker. Eğer hoş olmayan bir şey görmüşse, o zaman avı ertesi güne erteler, çünkü böyle bir rüyayı başarısızlığa işaret olarak yorarlardı (Pataçakov, 2006: 22).

Av öncesi gözetilmesi gereken en önemli ahlaki normlardan biri cinsel birliktelik yasağıdır. Var olan tasavvurlara göre tayga; farklı tanrıların, *tağ* veya *tağyı ezi*'nin bulunduğu kutsal alandır. İnananların var sayımına göre yüce varlıklar insan dünyasının "pisliklerine" tahammül edemezler. Arkaik tasavvurlara göre "pislikler" cümlesine fizyolojik özelliklerinden dolayı doğurganlık yaşındaki kadınlar ve cinsel olgunluğa (regl) girmiş olan kızlar dâhildir. Av faaliyeti öncesinde cinsel ilişki geleneksel şuurda bir nevi saygısızlık olarak görülmüştür. Yine de zikredilen kurallarda bazı istisnalar mevcuttur. N.S. Teneşev'in bildirdiğine göre "*Ava gidiş günü arifesinde hanımıyla veya herhangi bir başka kadınla cinsel ilişkiye müsaade verilmemiştir. Eğer herhangi bir avcı bu kuralı ava gidiş arifesinde ihlal ederse, o zaman o avcı tayganın temizliğini ve saygınlığını kirletmiş veya hakaret etmiş sayılır, çünkü onlar dağ iyesi tarafından ihtimamla muhafaza edilmiştir. Dağ iyesi, güya böyle bir avcıdan hoşlanmaz, ona talih vermez ve avcı bu avda hiç başarı elde edemez. Ancak bazı hâllerde taygaya giderken evli olmayan veya tamamen genç bir avcıya kadınla veya kızla cinsel ilişkiye girmesine izin verilmiştir. Eğer teklifi alan kadın veya kız bunu kabul etmezse, o zaman avda olacak başarısızlığın akabinde, avcılar bütün suçu o avcıya yöneltirler. Bundan dolayı kadına teklif yapmadan önce, o kadının*

⁷ Arhiv, RAN MAE. F. 5. Op. 6. D. 17. L. 17.

kendisine karşı olan duygularını bilmelidir, yani ancak onun kendisine karşı tavrını bilerek teklifini yapmalıdır.”⁸

Yerel av geleneğinde av faaliyetinde başarının temini için ormana giriş yöntemi vardır. Ev ve köy, çok çabuk ve fark edilmeden terk edilmelidir. Eğer avcılar av yolunda kadınlarla ve bir de boş kovalarla karşılaşılırsa, bu kötü alamet sayılır. Kadınlar fark etmeden avcılarının yolunu geçerse, o zaman genellikle geri dönlür. “*Şorlarda ve Sagaylarda var olan geleneğe göre ava gitmek için evden çıkan avcı kimseyle karşılaşmamalıdır, çünkü halkın arasında kötü nazarlı ve düşünceli insanlar vardır, bu da avcının yolculuğuna ve av başarısına olumsuz yansıtılabilir. İnanışa göre şöyle açıklanmaktadır, av için evinden çıktığı sırada eğer avcıyı kötü gözlü insan görürse, o zaman ne yabani hayvanlar, ne kuşlar yaklaşmaz veya ona o gün hiçbir vahşi hayvan rast gelmez. Bu nedenle avcılar sabah erkenden evden çıkar, ancak horozların sesi duyulur. Hiç kimse onları görmeden ve fark etmeden.”* Yapılacak av için duyulan batıl “nazar” korkusu inançları; tayganın farklı bir dünya olduğu, daha önce de vurgulandığı gibi, avcılarının kültür ortamından çıkarak tayga enginliğine, başka bir hâle geçişlerini anlayabildiği üzerinde teşekkül etmiştir (Toporov, 1988: 155). Belirgin bir mitolojik dünya görüşüne sahip insanların bilincinde tayga, derin bir öngörülemezlik ve tehlikeler barındıran bir dünya olarak algılanmaktadır. Her zaman kurtuluş imkânı olmayan riskler barındırmaktadır.

Boğazlardan veya kutsal dağlardan geçerken, avcılar, o yerin, dağın, ırmağın vb iyesine “sunu” yaparlar. Semereli av için dua ederler. Taygada buldukları, avlandıkları zaman diliminde, daha önce ifade edildiği gibi, uydukları bazı norm sistemi ve geleneksel eylemler yapılır. Onların yapılmaması veya ihlal edilmesi, avcılarının düşüncesine göre başarısızlık, bazen de trajik sonuçlar getirir. Ata-iyelerden avın başarılı olması için “talep ettikleri” amaca yönelik olarak (*ilîğ ilirğa, seek-seek, pus tuthanı*) adapte edilmiş ritüellerin icrası zorunludur. Hakasların sıkça “*Tag-Suğ eeleri pirbezeler - oñ polbas, Tag-Suğ eeleri pirzeler - oñ polça*” (Eğer dağ ve su iyeleri vermezse (kendi nimetlerini), o zaman başarı olmaz, eğer onlar verirse (nimetlerini) o zaman başarı olur.” derler. Taygaya varıldığında av yerinde *odağ* (av çadırı) kurmadan önce gerekli âdetleri uygularlar (Burnakov, 2006: 19-20, 145-146; Pataçakov, 2006: 22-24). Bu âdetler icra edilirken her şey, eylemler ritmik ve iye-ruhlara ve tabiatın efendilerine yönelirken zikredilen dua sözleri intizamlı olmalıdır. “Avcılar dağ ve ateş iyelerine karşı daima iyi bir konum kazanmaya çabalar. Hazırlanmış sıcak yiyecekte ilk kaşık yiyeceği ateşe ve dağ yönüne serperler, bu şekilde dağ ve ateş iyelerine ikramda bulunurlar. Sonrasında sabah ava çıkış öncesinde ve akşam avdan dönüşte, *abırtka* içmek için toplandıklarında, yine çeşitli yakarışlarla aynı prosedürü uygulayarak dağ ve ateşe ikramda bulunurlar.”¹⁰

Geleneksel kültürde, özellikle de avcılıkta, söze, konuşmaya çok büyük önem verilir. Sözün de tabiatla belli bir değeri olduğuna inanırlar. Sözün-gerçekliği imgelemi kendi özünde şuurun erken dönem formlarına gitmektedir ki, bildiği gibi, bir dizi özelliklerle, ezcümle gerçekliğin ve idealin, eşyanın ve suretin, bedeninin ve niteliğin yetersizliğiyle karakterize edilmektedir. Bununla bağlantılı olarak İ. S.

⁸ Arhiv, RAN MAE. F. 5. Op. 6. D. 17. L. 16-17.

⁹ A.e., L.21.

¹⁰ Arhiv MAE RAN. F.5, Op. 6. D. 17. L.17.

Vdovin fevkalade haklı olarak, arkaik tasavvurlarda sözün “Çalmak, yakalamak, saklamak <...>, sözle, mızrak gibi, insanı öldürmek mümkündür.” diyerek bir çeşit gerçeklik olduğunun altını çizmiştir (Vdovin, 1976: 248). Ancak tanrılara yakarış dualarındaki normlar, insanlarla olan ilişkilerde her zaman gerekli görülmezdi.

Hakasların tasavvurunda *uluğ çooĥ* -kelimenin tam anlamıyla “bağırma”, “gereksiz yere söz söyleme” ifadelerine karşılık gelen- harfiyen “büyük konuşma” anlayışı yaygındır. Bununla bağlantılı olarak halk dilinde “*Uluğ çooĥtanarġa çarabas, soonaĥ çahsı polbas*” (*Uluğ çooĥ söylenmez, çünkü bundan iyi bir şey çıkmaz.*) atasözü vardır. *Uluğ çooĥ*'u yanlışlıkla söyleyen kişinin gelecekte durumunda olumsuz gelişmeler olacağına inanırlar. Bu inanç; fazla şanslı olmak, esenlik, sağlık, zenginlik içinde ve benzeri şeylerle öġünen, kibirlenen bir kimsenin konuşmasına göndermede bulunmaktadır. Bir insanın zihninde sürekli kötümser bir yaşam ve düşünce tarzı hâkim olduğunda *uluğ çooĥ*'un negatif enerjisi ortaya çıkar; yani o daimi olarak kendi günlük yaşamındaki başarısız oluşunu, günlük huzursuzluğunu, düzensiz sağlığını, umutsuzluğunu ve olumsuzluğunu sızlanma konusu yapar. Bunun dışında halk arasında *uluğ çooĥ*'un olumsuz etkisinin sadece bireyle ilgili olmayıp, kişinin kendi yakın çevresindekilere, akrabalarına ve komşularına da tesir edeceği inancı çok yaygındır. *Uluğ çooĥ*'un olumsuz etkisinin diġer insanların da övülmeleri, haksız yere alçakgönüllülük, hoşnutluk ve kölelik yapılması durumlarında da ortaya çıkacağı düşünülmektedir. Bu şekilde konuşmayla insanın “nazara gelmesinin” mümkün olduğuna inanırlar ve bu nedenle insanlara kendi konuşmalarında “altın orta yol” ilkelerine uymaları önerilir.

Benzer inanışlar av faaliyetinde, özellikle de ayı avında gözetilmektedir. N.S. Teneşev “*Sagayların ve Şorların sözlü rivayetlerinde denir ki, eġer herhangi bir avcı ayı avı günü arifesinde, ayıyı kışın avladıklarıyla, örneġin Kasım ayında avladıklarıyla övünürse, o cesur, güçlü ve ayıdan korkmadığını, balta veya bıçakla ayının hakkından gelebileceğini söylerse, o zaman ayı avına gittikleri vakit ayı kendi ininden savaşmaya çıkar, elbette o avcıya hiddetlenmiş olarak, onu yakalamaya ve yok etmeye çalışır. Bunun dayandığı nokta da, ayı ininde yatarken, hatta kış uykusunda dahi olsa, hakkında konuşanları, söylenen her şeyi duyar ve bilir. Bu nedenle rivayette denir ki, o, yani Aba “Çer kulatıġ”, yani ayının kulakları dünyada kendisi hakkında söylenen her şeyi duyar.*”¹¹

Güney Sibirya'nın diġer Türkleri arasında da benzer inanışlar yaygındır. L.P. Potapov (1928:17) “*Ayı hakkında kötü konuşulmaz veya ayı avıyla böbürlenilmez. Ayı her zaman o kişiyi acımasızca cezalandırmak için bulur. Kalar boyundan avcı İġnati Oşkoçakov 1926 yılı kışında, ayının onun çok tecrübeli bir avcı olan kardeşine saldırdığını, muhtemelen onun hakkında kötü şeyler söylediğini anlatmıştı.*”

Dokümanlarda görüldüğü üzere, ayı tabusu fenomeni için, onun kutsallığına olan inançtan başka, kelimenin bizzat kendisi de o derecede öneme sahiptir. Bir ayının adının fark edilmeden telaffuz edilmesi ve hatta onun adının söylenmesiyle, istenemeyen şeylerin ortaya çıkacağı inancı ifade edilmektedir. Bununla ilgili Hakasların inançlarında *çir hulah* “yerin kulağı” veya *çigen çastih* “hava başlı” (Butanayev, 2000: 66) gibi ayının olaġanüstü doğasına işaret eden, “her şeyden haberdar olan” ve “her şeyi duyan” nitelikler yükleyen kapalı tabirler vardır.

¹¹ Arhiv MAE. F. 5. Op. 6. D. 17. L.15.

“Öldürmek” (öderarga) kelimesini hayvanlara, ezcümle ayıya karşı telaffuz etmeleri kesinlikle yasaklanmıştır. Onu sıklıkla *añnap çörenga* (avlamak, vahşiyi avlamak) terimiyle değiştirirler. Bir başka tabu da ininde uyuyan ayının avlanmasıdır. Onu öldürmeden önce uyandırmak gereklidir.

Ayı avı ifade edildiği üzere esas olarak kışın yapılır. Ayı inini bulan avcı orada yakın bir ağaca kendi işaretini (boy damgası) koyar/bırakır (Butanayev, 2000: 66). Bu hareket bizim düşüncemize göre iki anlamı haizdir. Bir yandan damga mülkiyet hakkını tanımlayan faydalı bir işleve sahiptir. Yazılı olmayan avcılık kaidelerine göre bu işareti gören başka avcının, o ayıyı avlama hakkı yoktur. Diğer yandan - bu işaret kendi içinde tayga alanını yapılandıran (belirleyen) büyüsel bir anlam taşımaktadır. Bu düşünce de “yapısal olmayan ve kaotiğe karşı yapısal ve düzenli olma anlayışını” yansıtmaktadır (Terner, 1983: 116). Bahse konu şartlarda damganın, taygadan, ezcümle bizzat ayının kendisinden “kaynaklanan” tehlikeyi etkisizleştiren kendine özgü büyüsel bir rol ifa ediyor olması mümkündür. İlginçtir ki, yerel gelenekte herhangi bir hayvanın bulunduğu yönün parmak veya el ile gösterilmesi yasaklanmıştır. Aynı yasak, Hakaslarda atalarının yurdu mezarlık için de geçerlidir. Muhtemelen söz konusu normlarda ayı -totem- ata ideası aktüelleştirilmiştir.

İşaretlenmiş olan ayı inine arkadaşlarıyla gelen avcı, önceden hazırlanmış sağlam bir ağaç dalıyla inin çıkışını kapatır. Akabinde avcılardan biri vahşi hayvanı rahatsız ederek uyandırır. Ayı ininin içine bir kazık yerleştirirler. Bu sırada yaşlı avcıya ayıya “Çin ordusu seni öldürmeye geliyor. Kapılarını kapat, kara teslimiyet.” der (Butanayev, 2000: 66). Vahşi hayvanı uyandırır ve onu öldürürler. Ölü hayvanı ininden dışarı taşırlar. Yüzünü aşağı yöne çevirirler, otlardan başının altına ise “yastık” hazırlarlar. Avcılardan biri yanına çöker ve başını okşayarak dua okur:

“Ey aziz babam! Sen kışın kışlığa gidersin,
Ey aziz babam! Sen yazın yazlığa gidersin,
Dağlarda, dolaştığın yerlerde, büyümüş kamışlarla çatırdarken,
Sarp kayalıktan koptular, aziz babam!
Oy, eğer yaz gelirse, benim arkamdan dolaş,
Oy, eğer kış olursa, benim önüme düş!
Taygadaki otların köklerini ezen,
Benim otuz dişimde çatırdayacaksın!
Tavşancıl otunun zirvelerinde zevkle yaşayan,
Benim kırk dişimde çatırdayacaksın!
Oy, sana ne oldu aziz babam?
Şiddetli vurmadılar ya, çok vurmadılar ya?
Oyun oynarken, yürürken yanlara, yere düşmedin mi?
Yavruların sensiz mi kaldılar?
Yetimlerin sensiz mi oturacaklar?
Neden dikkatsizce Hooray (Hakasya) stebine çıktın?
Aziz babam! Sen öldün, büyük beyin şarabını içtin (kurşun yedin),
Çok yerler dolaştın, insanların eline düştün,

Kara tayganın otlarını artık çiğneyemezsin, yat,

Dinlen ve uyu, aziz babam!” (Butanayev, 2000: 66).

Tasvir edilen geleneğin amacı ayıyı öldürme sorumluluğunu avcılarının üzerinde atmaktır. Yırtıcının ölümü bir kazadır. Bunun yanında bahse konu durumda geleneğin katılımcıları hayali bir ölüm metamorfozu başlatmışlardır. Yapılan duada “ayı-ata” mitolojisi dikkati çekmektedir. Ayı avının başka şekilleri de vardır. Belirli durumlarda av sadece kış döneminde yapılmaz. RAN MAE belgelerinde avın başka bir tekniği tasvir edilmektedir. Ayı avının bu yöntemi ayının alışkanlıklarını iyi bilen avcının cesaretine dayanmaktadır. Bu süreç üç yıla kadar yayılmaktadır. Zoolojiden bilindiği üzere her ayı kendi yaşam bölgesini belirler ve onu ihtiyatla korur, başka yabani hayvanların girmesine izin vermez. Ayı pençesiyle her zaman ağaçların üzerine kazıyarak izini bırakır. Taygada ağaç üzerinde ayının pençe izini bulan avcı onun üzerine bir çentik atar. Böyle bir çentik sembolik olarak ayıya insanın kendisinden daha cesur ve güçlü olduğu, kendisiyle mücadeleye hazır olduğu bilgisini verir. Ertesi yaz ayı tekrar aynı ağaca gelir ve yine onun üzerine tekrar pençesiyle işaretini bırakır. Bu hareketiyle ayı da insana, burasının sahibinin kim olduğunu hatırlatır ve çatışmaya davet eder. Aynı yaz avcı tekrar gelir ve ağaca daha yükseğe yeni bir çentik yapar. Üçüncü yaz, ayı tekrar gelir ve ağaçta avcının işaretinin üstüne yeni izini bırakır, bununla onu yine çatışmaya çağırır. Bu durumda o, bu mekânı terk etmez ve insanın (avcı) gelişini bekler. Üçüncü sezon avcı tek başına değil, arkadaşlarıyla, tam teçhizatlı ve donanımlı olarak gelir. Bahse konu yere yaklaşan avcılar dikkatle çevreyi kontrol ederler, bilirler ki, ayı bilinen ağacın yanındadır. Ayı genellikle varlığını fark ettirmeden saklanır. Avcıların anlattıklarına göre ayı kalın bir ağacın arkasına yatar ve avcılarını aldatmaya çalışır. Ayıyı bulan avcılar derhâl onu öldürmeye çabalar. Aksi halde yabani hayvan “savaşmaya çağırdığı” avcılara saldırır. Hatta geçmiş döneme ait olan bu rivayetler günümüze değin Sagaylar ve Şorlar arasında varlığını devam ettirmektedir. Bu nedenle yaşlılar-avcılar ayının gücüyle mücadele etmemeyi salık verirler.”¹²

Ele geçirilen hayvan parçalanmaya başlanır ve yukarıda tasvir edildiği şekilde ayın yapılır. Faydalı amaçlar için kullanılan deriyi yüzmeye başlarlar, aynı zamanda bazı ritüeller icra ederler. Ayının avlanmasından itibaren onun yenilenmesi, yenmesi ve bazı ritüellerle gömülmesi etnografya kaynaklarında “Ayı Bayramı” adıyla bilinmektedir. Hakaslarda bu eylem “aba toyı” olarak adlanır. Ayı bayramında atalar ve av kültürünün izleri görülmektedir. Bunlar o kadar iç içe geçmiştir ki, birbirinden ayırmak ve birini diğerinin karşısına koymak mümkün değildir (Sokolov, 1998: 82-111).

Hakaslarda ayı büyük hürmet görmekte, bir taraftan tayganın ve onun bütün sakinlerinin yasal iyisi ve diğer taraftan ise insanlar için onları her türlü kötülükten koruyan ve üremenin hamisi rolündedir. Bütün bunlar geleneksel tasavvurda onun tanrı gibi görünmesine imkân vermektedir. Görünüşe göre en başlangıçta o antropomorf bir varlık olarak tasavvur edilmiştir. Muhtemelen bu tesadüfen olmamıştır. Ayının alışkanlıklarında, gıda tercihlerinde ve elbette anatomik ve fizyolojik yapısında görülen bir dizi açık işaretler onun insansı özelliklerini göstermektedir. Yakın benzerlikler yerel halkın, onu mitolojik tasavvurlarda açıkça

¹² Arhiv MAE RAN. F.5, op. 6, d.17, l.15.

ifade edilen “ilk-ata” olarak görmesini sağlamıştır. Sayan-Altay Türkleri arasında iyi bilinen, ayının geçmişte insan suretinde olduğu hakkındaki mit bu tasavvuru desteklemektedir. “*İnsan doğasındayken o güçlü idi, ancak akıllı ama çok yiyormuş, aile onunla konuşmuş. Bir keresinde ailenin sitemine çok hiddetlenmiş, ipini alarak odun için ormana gitmiş ama bir daha eve dönmemiş ve vahşi canavara dönüşmüş. Onun ipi bugüne kadar ağaçlarda asılı dururmuş (iç içe geçmiş şerbetçiotu gövdeleri). Ayının ön pençelerinde, uzun tırnaklarının ucunda romatizmadan dolayı bağlı yünlü iplerin kalıntısı açıkça görünürmüş*” (Verbitski, 1992: 165).

Hayvanın anatomik yapısı, bazı hâllerde onun arka ayakları üzerinde dik olarak hareket etmesi için elverişlidir, “ayı ayaklı” olarak adlanmasına sebep olan *hıyırh azak* efremizm (örtmece) olarak çarpık koca ayaklı oluşu da onun bir özelliğidir. Bu özelliği vahşi hayvanı insana benzetmiştir. Bundan başka halk inanışına göre ayı kendi yiyeceğini kazanır, yıkanır, yavrularıyla ilgilenir ve hatta insanlar gibi çiftleşir, görünüşe göre onda uzak atayı gören mitolojik bilinç verilmiştir. XIX. yüzyılda Hakas kültürü araştırmacısı N. İ. Popov “*O arka ayakları üzerinde, insan gibi yürür. Pençeleri ellere benzer, onlarla insan gibi nesnelere tutar, öldürülmüş, derisi yüzülmüş ve sırt üstü yatırılmış ayı, avcılarının anlattıklarına göre, o zaman şaşırtıcı şekilde insana benzemektedir. Ayı bu benzerliği çok iyi anlamaktadır ve avcıyla karşılaşmasında doğrudan onun gözüne bakmaktan utanır. Ayı izi insan izine benzer... Ayı, meyvelerle, köklerle ve etle beslenir.*”¹³ diye yazmıştır. Sayan Türklerinin diğer halklarında da benzer inanışlar görülmektedir. Ye. Yakovlev “*Ayı aynen insanlar gibi beslenmek için kandık¹⁴, saran¹⁵ gibi yenilebilen bitki kökleri kazar çıkarır, bal ve fındık/ceviz vb toplar; onun izleri insana benzer, iki ayakları üzerinde yürür.*” diye bildirmiştir (Yakovlev, 1902: 53).

“İnsani” özellikleri arasında, yukarıda vurgu yapıldığı gibi ayıda utanma duygusu olduğu belirtilmektedir. Kadınla bir ayı karşılaştığında, kadının çıplak olarak ona memelerini göstermesi gerektiğine inanılır. Ondan sonra güya utanan vahşi hayvan uzaklaşmış (Butanayev, 2000: 66).

Öldürülmüş, derisi yüzülmüş ve sırt üstü yatırılmış ayı, daha önce belirtildiği gibi, belirgin şekilde insana benzemektedir. Bu benzerlik derisi yüzülmüş ayının kafası dikkatle incelendiğinde daha sarıh olarak görülür. Onun süt bezleri ve üreme organları, avcılar tarafından görüldüğü üzere belirgin şekilde kadın organlarını anımsatmaktadır. Z. P. Sokolova’nın bildirdiğine göre, geçmişte birçok Sibiry halkları ayı bayramı kutlamalarında bu hayvanla cinsel ilişkiyi taklit ederlermiş. Sokolova benzer geleneklerin, “ölen ve yeniden dirilen vahşi hayvan” hakkındaki dini-mitolojik dünya görüşleriyle direkt bağlantısı olduğunu belirtmektedir. Özünde üretici bir özellik taşımıştır ve hayvanların üremesine yöneliktir (Sokolova, 1998: 94-95). Görünüşe göre benzer tasavvurlar geçmişte Hakaslar arasında da yaygın olmuştur. Bazı avcılar, avlanan vahşi hayvanla cinsel ilişki kurmuştur.

¹³ Arhiv RGO. P. No. 64. Op 1. D. 29. L. 13.

¹⁴ Erythronium – Kuzey yarımkürenin ılıman bölgelerinde orman ve çayırlarda yetişen soğanlı bitki (ç.n.).

¹⁵ Saran martagon – Türk zambağı veya İstanbul zambağı olarak da bilinen, Orta Avrupa’dan Kuzey Asya’ya kadar olan bölgede yetişen bitki türü (ç.n.).

“Ayı-insan” hakkındaki arkaik tasavvurlar, kürkünün (derisi) onun giysisi olduğu inancından doğmuştur. Hayvanın derisinin yüzülmesi yerel halkın şuurunda “soyunmayla” (fermuar açma) özdeşleştirilmiştir. Görünüşe göre, faydalı-iktisadi faaliyetlerde ve törensel amaçlarda ayı kürküne yüklenen büyük anlam, aynı şekilde onun spesifik hususiyetini, yine bir “tir ton” - “yağsız kürk” efremizmini (örtmece) doğurmuştur.

Hakaslar deriyi yüzmeye pençeden başlar. Bu işlem esnasında “*Biz senin sıcak kürkünü çıkarıyoruz. Bize darılma. Biz seni soyuyoruz, kendin suçlusun ve hakaret etme.*” derler (Butanayev, 2000: 66). Söz konusu prosedüre göre, ava katılan insanların hayatının büyüsel olarak korunmasını sağlamak amacıyla bir dizi geleneğin icra edilmesi gereklidir. Burada nadiren kısa ritüel diyaloga dönüşen zorunlu-büyüsel özlü sözel formüllerin söylenmesi çok önemlidir. İki avcı iki taraftan çubuklarla vahşi hayvanın deriden ayrılan bedenine şu sözlerle vururlar: “*Bizi engelleme, çocuklara hiddetlenme, onları arkasından kovalama, aal'da (aal- 'köy') peyda olma!*” Şorlar da benzer eylemleri yaparlardı (Potapov, 1928: 18). Ayının ölümünün suçlusu olarak, başka bir etnos temsilcisinin işaret edilmesi motifi dikkat çekmektedir. Bunun yapılış amacı da suçlulardan, vahşi hayvanın ölüm “sorumluğunu” kaldırmaktır. Bu Sibiryalı halkları için tipik bir olgudur.

Ayının canlanması sürecinde, onun yaşam gücü olan başına özel bir heyecanla yaklaşılır. Bu inanış Güney-Sibiryalı Türkleri arasında “Öldün ayu (aba) pajın altaba” (Ölmüş bir ayının başı üzerinden geçme) atasözünü yaygınlaştırmıştır (Potapov, 1928: 16). Ayı ölünce hemen onunla bağlantılı gelenek icrasına başlanır. Ayının kesilmiş başını üvez ağacından bir sopa üzerine, başka bilgilere göre ağacın çatalına oturturlar (Butanayev, 2000: 66; Pataçakov, 2006: 27). Daha sonra avcılardan biri kararına kadar onu ateşte yakar, o sırada iki kişi de harbilerle zil sesleri çıkarır ve şöyle derler:

“Düdüklerle dünya dolaşan (şemsiye bitkilerinin sapları),
Hediye (kurşun) aldın-he, de!
Demetlerle (bitki) dünyada dolaşan,
Başın ezildi-he, de!
Göremezdin, gözlerin küçücük,
(bundan dolayı) öldün-he, de!
Hacetini yapamazdın, makatın küçük,
(bundan dolayı) öldün, de!” (Potapov, 1928: 18-19).

Ayıya yönelmenin bir diğer şekli de:

“Kuş kirazına tırmandın-he, düşünce öldün!
Meyve yedin, uçurumdan düşünce öldün!
Üvez meyvelerini yedin-he, düşünce öldün!
Kuş üzümü yedin-he, batakılıkta boğuldun, öldün!” (Potapov, 1928: 18-19).

V.Ya. Butanayev ve K.M. Pataçakov’un materyallerine göre, ayı avlamış avcı “*Dedem, tayganın sessizliğinden çıkan, sen iyi bir insandın!*” diyerek onun başını batı yönüne doğru koyar (Butanayev, 2000: 66; Pataçakov, 2006: 27). L.P. Potapov’un verdiği bilgilere göre bazı Sagay ve Şor avcıları, tam tersine, ayının başını doğuya yöneltir ve akabinde ona bir el ateş eder (Potapov, 1928: 19). Aynı gelenekleri

Altaylılar da uygulamışlardır. Tubalar ayının başından alt çenesini ayırırlar ve onu ağaca asarlar, kalan kafayı ise “*Sen, ayı eğer beni görürsen, ürkiüp uzaklaş! Ben, seni eğer görürsen korkmam!*” diyerek kütüğün altına koyarlar. Bazen ayının başını toprağa gömerler, sonra ona bastırır ve şöyle der: “*İlkbahar gününde kütük altında yat! Sonbahar gününde ininin önünde yat!*”. Katuna nehrinin sol kıyısında yaşayan Altaylılar ayının başını bütün iç organlarıyla beraber herhangi bir ritüel eylem olmadan dağın batı tarafına gömerler. Onlardan Burhanizm¹⁶ öğretisine tabi olanlar ise dağın doğu tarafına gömerler (Poptapov, 1928: 19-20).

Ortaya konulan materyallerden ayının kafasını gömme geleneğinin, ayının daha kutsal sayılan parçası olduğu, bir yandan, büyüsel koruma sağladığı, diğer yandan ayıyla bağlantılı bütün ritüel komplekste zorunlu unsur olduğu açıkça görülmektedir. Sadece ayının kafasına bir bütün olarak değil, aynı şekilde onun ayrı kısımlarına, ezcümle gözlerine, dişlerine vd özel ilgi olduğuna dikkat çekmek gerekir.

Ayının gözlerinin büyüsel güce sahip olduğuna inanılır. Hakas avcıları genellikle onları çiğnemedi yutarlardı. Ayının yutulan organlarının gözlerin görmesini ve avcının gücünü iyileştireceğini kabul ederlerdi. Bunun dışında, o organların, insanı bu vahşi hayvanın saldırısından koruyabileceğine inanırlardı. Bu iki şekilde açıklanır. Bir yaklaşıma göre ayı, güya insanla karşılaşmasında sadece kendi gözlerini görecektir. Diğer açıklamaya göre ise avcının bakışlarından korkacaktır (Butanayev, 2000: 66; Pataçakov, 2006: 27). Görüştüğümüz kaynakların bildirdiğine göre “*Hakas avcılarında bir âdet vardır: ilk defa ayı öldürürsen, o kişi onun gözlerini yutmalıdır. Bu durumda diğer aylar daha kolay öldürülecektir. Aylar avcı önünde şaşırarak ve kaçamayacaktır. Tecrübeli avcılar zorlanmadan on beş ayıyla başa çıkabileceğine inanılır. On altı tane ayıyla karşılaşılması hâlinde, o zaman kesinlikle dikkatli olmak gerekir. On altı ayı ölümcül kabul edilir. Bu ayının takibi sonunda sıkça avcılar ölür. Eğer avcı on altıncı ayıya galebe çalarsa, o zaman rahatlıkla elli ayıyı, hatta daha da fazlasını öldürebilir. Av ölümcül kazalar olmadan geçecektir.*”¹⁷

Bazı avcılar ayının dili altından kıkırdakları “*Eğer konuşursam, dilimi anla!*” diyerek yutarlar. Böyle insanların konuşmalarını ayının anlayacağını kabul ederler (Butanayev, 2000: 66; Pataçakov, 2006: 27). Ayı dili parçalarının kekemelik ve nöbet geçirene yedirilmesini tavsiye ederler, güya akabinde hastalık geçirmiş. Kadınlara ayının rahmini yemesini salık verirler, yapacağı doğumun kolay geçeceğine inanırlar (Butanayev, 2000: 66).

Ayının dişleri de büyük önem taşımaktadır. Onlara da doğaüstü güç atfedilir. Hakas avcıları, misilleme korkusuyla, öncelikle vahşi hayvanın dişlerini sökerler. Şorlar ve Altaylılar aynı şekilde bunu yaparlar. İlginçtir, Şor Çeley seoku temsilcileri “*Arı kovanındaki sopa üzerine ayı başı koyar ve onu da yabancı arı kovanlığı yönüne çevirirlermiş. Ondan sonra arılar o yöne uçmaya, bal çalmaya başlarmış. Bazen de bunun için kütük altına asılmış ayı dişleri kullanılmış*” (Potapov, 1928: 18-20).

Ayı dişinin kutsallaştırılması, muhtemelen onların bir ısırganımın yaşamsal gücü hakkındaki arkaik tasavvurlarla teşekkül etmiştir. Pratik uygulamada dişleri sökmek temelinde, vahşi hayvanın ölümden sonra yeniden canlanabileceği ve insanlardan intikamını alacağına dair inançlar olduğu açıkça görülmektedir. İnsanların, ayının

¹⁶ Burhanizm, XX. yüzyılın başında modernize olmuş Altaylıların dinî-mitolojik inanç sistemi.

¹⁷ A.A. Burnakov’un saha derlemesi materyalleri.

intikamcı ruhuna olan inancı göz ardı edilemez. O dişlerinde toplanmış olan olağanüstü gücü vasıtasıyla, güya avcılara ve akrabalarına taygada veya evde zarar verebilirmiş. Bu düşüncede Hakasların ölümlerinin dişleri hakkındaki tasavvurları ifade edilmiştir. Yerel geleneğe göre sıklıkla, sağlıklı dişleriyle çok ileri yaşlarda ölen insanların dişlerini kırarlar. Ölünün böyle dişlerle özel büyüsel güce sahip olabileceğine inanırlar. Görüştüğümüz kaynak kişi “*Doksanlı yaşlarda bir kadın öldü. Onun dişleri çok iyi idi. İnsanlar taş alıp onun dişlerini kırdılar. Sonra onları tabuta koydular. Bu yaşlarda ölenin sağlıklı dişleri olmasını kötü alamet sayarlar.*” diye anlattı.¹⁸

İncelenen ritüel mitolojik uygulamada önemli bir unsur ortaya çıkmaktadır. Ayı / insan dişlerin sahibine kutsal bir statüsü izafe edilen bir tür kod olarak kabul edilmiştir. Dişler, sahibinin olağanüstü güce sahip olduğunu gösteren özel işaretler taşımış. Düşen dişler, görünüşe göre onun olağanüstü gücünün azaldığına ve ondan gelebilecek tehlikelerin de nötralize olacağına yorulur. Dişlerin yaşamla doğrudan ilişkili olduğu fikri doğrudan mitolojik düşünce tarzıyla bağlantıdır. “*Avrasyanın mitolojik sisteminde, ilk insan-evrenin kurucusunun bedeninin diğer kısımlarıyla birlikte dişlere evrenin yaşam kaynağı anlamı yüklendiği bilinmektedir*” (Afanasyeva-Medvedeva, 2001: 45-46).

İrdelenen büyüsel-mitolojik eylemler “avlanan ayının bedeninden ruhunun çıkarılması” geleneği bütününi oluşturmuştur. Ayı hakkındaki dünya görüşü, açıkça Hakas avcılarının ruha sahip bir varlık olarak avlanmış bir hayvana karşı tavırlarını tasvir eden ritüel uygulamaları göstermektedir. Yerel halk teşekkül etmiş kuralların ve av normlarının, karkasın parçalanması, ezcümle geleneksel karakter taşıyan akabindeki eylemlerin ihlal edilmesi hâlinde, ayının ruhunun kaçınılmaz şekilde insanlardan intikam alacağına inanırlar.

Ayı kendi ölümünden sonra (onun ruhu) intikam almasıyla ilgili arkaik inanışlar, bir dizi ritüel savunma eylemleri doğurmuştur. Bununla bağlantılı olarak L.P. Potapov’un gözlemleri dikkat çekmektedir: “*Burada ayı ruhuna yaklaşım ilginçtir, o fiziki engeli, sopayı aşamaz veya kar üzerine çizilmiş bir çember içine düşerse, orada çıkabilecek durumda değildir.*” (Potapov, 1928: 20). Hakaslar taygadan ayının bedenini taşıdıkları zaman, yolda kendi izleri üzerine belirli mesafede çaprazlama, yani haç şeklinde olarak üç parça çubuk bırakırlar. Ayının ruhu eğer avcıları takip etmeye başlarsa, bu haçlarda tökezleyince, avcılarının izlerini kaybedecek ve geri kalacaktır (Butanayev, 2000: 66; Pataçakov, 2006: 27-28). Benzer gelenekler Şorlarda da mevcuttur. Başarılı bir ayı avı düşüncesiyle, onlar kızaklarının geride bıraktığı izleri üzerine sopa bırakırlar ve veya çember çizerler. “*Böylece, öldükten sonra insanları korkutmak, hatta boğmak maksadıyla birkaç gün boyunca taygada dolaşan “mokaj-karazi”, yani ayının ruhunun takibinden kurtulacaklarına inanırlar. Ayının ruhu yaklaştığında, avcı çadırındaki ateş söner, köpekler ise endişeli şekilde havlar. Kendi izlerini koruyarak.... Şorlar <Bizim yolumuzdan gitme! Söyle, ağaçtan düştün de öldün!>*” diye inandıklarını Potapov (1928: 20) bildirmektedir. Tubalar da kampa dönüşten sonra, ayıyı avladıkları tarafa doğru silahla ateş ederler, bununla onun ruhunu korkuturlar. Bunu yaparken de şöyle derler:

“Kafan aşçıya (tahtaya),

¹⁸ A.F. Yukteşev’in saha derlemesi materyalleri.

Ruhun iplikten kesildi,

Gündüz olacak, sohbet gelme,

Gece olacak, rüyaya gelme!” (Potapov, 1928: 20).

Eve dönen Hakaslar ayı ile bağlantılı bir dizi geleneksel eylemleri icra ederler. Ayı için kendine özgü bir gömü ziyafeti düzenlerler. Bu geleneğin icrası zorunlu addedilir. Aksi hâlde Hakaslar, ayının etinin yenilmesi hâlinde insanların bunu hayatlarıyla ödeyeceklerine inanır (Butanayev, 2000: 65). Bu noktada G.V. Afanasyeva-Medvedeva ile hem fikir olmak mümkün: “*Eğer ayı avlama ayını başlangıcında gizemli büyü şekilleriyle doluyorsa, o zaman onun icra edilmesi de, birkaç istisna dışında köy ahalisinin kolektif katılımıyla yapılan geniş kapsamlı ve gösterişli toplumsal bir olay özelliği kazanmaktadır.*” (Afanasyeva-Medvedeva, 2001: 71).

Geleneğin kapanış bölümünün zorunlu ve değişmeyen bileşenlerinden biri müşterek ziyafettir. Burada hayvanın iç organları daha çok dikkat çekmektedir. Güney Sibiry Türklerinde ayının bazı iç organlarının yenilmesi geleneği her zaman sıkı şekilde uygulanır. V. Ya. Butanayev’in materyallerine göre Hakaslar bağırsak hariç ayının akciğerini ve diğer iç organlarını yiyecek olarak tüketmezler. Ayının yağı küçük parçalara bölünür ve bütün köylüye pay edilir. Karaciğeri de yemezler. Eğer bu organlar yenirse, o kişiye “sanki ölen bir akrabası gibi ruhun ona gireceğine” inanırlar (Butanayev, 2000: 65-66). Altaylılarda ayının “yüreği kafası ile gömülür... veya öldürdükleri yerde kar üstüne bırakılır” (Potapov, 1928: 19). Ancak Kuzey Altaylı gruplarından bazıları (Tuba) ve Şorlar yüreğini yerler. Potapov’un bildirdiğine göre “*Tubalar sadece kalbi yerler, geri kalanları atarlar. Şorlar şaşlık gibi kızartırlar, sonra üç parçasını ateşe atarlar, kalanları da dağlara sunu yaparlar.*” (1928: 21). Şor Çeley boyu temsilcileri ayının kalbini dikkatle kontrol ederler, onda insan kılı (saçı) ararlar. Eğer böyle bir kıl bulunması hâlinde onlar “bu ayının bir vakit insana saldırdığını” kabul ederler. Böyle bir durumda eti, kafasını ve derisini yakarlar.” (Potapov, 1928: 19).

“Aba toyu” yapısal ve düşünce yapısı olarak ölen insanın gömülmesini hatırlatmaktadır. Ayı ciğerinin yenilmesi yasağı, Hakaslarda aile-boy gömü-ritüelleri döngüsündeki yiyecek normlarına ve yasaklarına uygunluğu ile dikkat çekmektedir. Bundan başka ölen ayının ruhunu (moğay, sÿrÿn), ölen insanın ruhuyla (sÿrÿn, sÿne) aynı şekilde, ateşte bir parça yiyeceği yakma yoluyla “beslerler”. Bunu da “*Büyük babamızı (büyük ana) uğurluyoruz! Bizim babamız (ana) öldü!*” diyerek yaparlar (Butanayev, 2000: 66). Her zamanki cenaze merasimlerinde olduğu gibi burada da bol miktarda yiyecek ve içecek gece geçirilmesi kuralına uyulur. Hakas geleneğine göre çalgı aleti eşliğinde gece kahramanlık destanı icrası olmazsa olmazdır. Bu esnada uyumak yasaktır, “mevtanın” uyuyan kişiyi ezebileceğine inanılır (Butanayev, 2000: 66). Geleneğin icrasıyla ayının kemikleri toplanır ve ormana gömülür. Böylece *aba toyu* tamamlanır.

Ortaya konulan materyaller, ayının Hakas mitolojik sisteminde önemli role sahip olduğu sonucuna varmamızı sağlıyor. Onun atalar kültürüyle bağlantısı açıklanmıştır. Ayıyla bağlantılı av faaliyeti pragmatik faydalı amaçlardan daha fazlasını içermektedir. (Av faaliyeti) Belirli yapısal ve semantik anlamları haizdir. Hakas avcılarının geleneksel eylemleri, performansın düzenlenmesi ve devamlılığıyla fark edilmektedir. Av faaliyetine eşlik eden ritüel pratikler, onda geleneksel düşüncenin

varlığını göstermekte olup, en başta da ayı-totem hayvan, ayı-insan-ilk ata hakkındaki fikirlerden kaynaklanmaktadır. Hakasların ayı hakkındaki düşünceleri, Sibirya'nın diğer halklarının mitolojik görüşleriyle tipolojik benzerlikler taşımaktadır.

Kaynaklar:

- Alekseyev, N. A. (1980). *Rannie Formu Religii Turkoyazıcnih Narodov Sibiri*. Novosibirsk.
- Anohin, A. V. (1924). Materiali po Şamanstvu u Altaytsev, sobranniye vo vremya Puteşestviya po Altayu s 1910-11912 g. *Sb. Muzeya Antropologii i Etnografii*, 4 (2).
- Afanasyeva-Medvedeva, G.V. (2001). *Russkaya Ohota na Medvedya v Vostočnoy Sibiri*. Irkutsk.
- Burnakov, V. A. (2006). *Duhi Srednego Mira v Traditsionnom Mirovozzrenii Hakasov*. Novosibirsk, izd.-vo İAET SO RAN.
- Butanayev, V. Ya. (2000). *Medved po Vozzreniam Hakasov, Narodı Sibiri: İstoria i Kultura. Medved v Drevnih i Soevremennih Kulturah Sibiri*. Novosibirsk, izd.-vo İAET SO RAN.
- Butanayev, V. Ya. (1999). *Hakassko-Russki İstoriko-Etnografişkeski Slovar*. Abakan.
- Vdovin, İ. S. (1976). *Priroda i Çelovek v Religiznih Predstavleniah Çukçey: Priroda i Çelovek v Religioznih Predstavleniah Narodov Sibiri i Severa (vtoraya polovina XIX – naçalo XX v.)*. Moskova: Nauka.
- Verbitski, V. İ. (1992). *Altayskie İnorodtsı*. 2-e izd. Gorno-Altaysk: Ak Çeçek.
- Verbitski, V. İ. (2005). *Slovar Altayskogo i Aladagskogo Nareçi Turkskogo Yazıka*. 2-e isd. Gorno-Altaysk: Ak Çeçek.
- Direnkova, N. P. (1937). Perejitki Materialnogo Roda u Altayskih Turkov. *SE*, 4.
- Direnkova, N. P. (1940). *Şorski Folklor*. Moskova-Leningrad, izd.-vo AN SSSR.
- Dyrenkova, N.P. (1930). Bear Whorship Among Turkish Tribes of Siberia. *Proc. Of the 23rd International Congress of Americanists*. N.Y.
- Katanov, N. T. (1907). Naerçiya Uranhaytsev (Soyotov), Abakanskih Tatar i Karagasov: Obraztsı Narodnoy Literaturı Turkskih Plemen, izdannıe V.V. Radlovım. *SPb.*, 9.
- Klements, D. A. (1884). Minusiskaya Şvetsaria i Bogi Pustini (iz dnevnika puteşestvennika). *Vostoçnoe Obozrenie*, 5.
- Kostoçakov, G. V. (2000). Kult gor i yego Vliyanie na Slovoobrazovanie Turkskogo Yazıka (slova “tag” i yego fonetiko-smoslovie modifikatsii). *Çtenia pamyati E.F. Çispiyakova (k 70-letiyu so dnya rojdenia)*. Novokuznetsk, ç.1.
- Kreynoviç, E. A. (1973). *Nivhgu. Zagadoçnie Obitateli Sahalina i Amura*. Moskova: Nauka.
- Pataçakov, K. M. (2006). *Nekotorie Svedenia ob Ohote Hakasov*. Abakan.
- Potantin, N. G. (2005). *Oçerki Severo-Zapadnoy Mongolii*. 2-e izd. Gorno-Altaysk: Ak Çeçek.
- Potapov, L. P. (1991). *Altayski Şamanizm*. Leningrad: Nauka.
- Potapov, L. P. (1928). Perejitki Kultra Medveda u Altayskih Turok. *Etnograf-issledovatel*.
- Sokolova, Z. P. (1998). *Jivotnie v Religiah*. SPb., izd.-vo “Lan”.
- Toporov, V. N. (1988). *Jivotnie. Mifi Narodov Mira, t.1. Traditsionnoe Mirovozzerenie Turkov Yujnoy Sibiri. Prostranstvo i Vremya. Veşniy Mir*. Novosibirsk: Nauka.
- Terner, V. (1983). *Simvol i Ritual*. Moskova: Nauka.
- Terner, V. (1999). Şortı. *Katalog Etnografişkeskih Kollektıii Muzeyev Rossii. Kemerov, Kuzbassvuzizdat, ç.5. Duhovnaya Kultura*.
- Yakovlev, Ye. (1902). Etnografişkeskie Zametki o Soyotah. izv. *Krasnoyarskogo Pogotdela Vostoçno-Sibirskogo otdela İmperatorskogo Russkogo Geografişkeskogo Obşestva, Krasniyarsk*, 1 (3).

Kaynakların Listesi:

- (1953). Arhiv Muzea Antropologii i Etnografii im. Petra Velikogo RAN (Kuntskamera), f. 5, op. 6, d. 17, “Ohotta Sgaytsev i Şortsev”.
- (1948). Arhiv Muzea Antropologii i Etnografii im. Petra Velikogo RAN (Kuntskamera), f. 5, op. 6, d. 15, “A.S. Kazanakov, Zapisi 1948 g. na r. Matur”.

(2000). Arhiv Russkogo Geografičeskogo Obşestva. Razryad No. 64, op. 1, d. 29 “Popov, N.İ. Svedenia i Materialı po İzuçeniyu Poverii, Skazani, Suyevernıh Obiçaev i Obrayadov u Kaçinskih Tatar Minusinskogo Okrugı”.

Kaynak Kişiler Listesi:

Burnakov Aleksey Andreyeviç, 1937 g.r. s. Askiz Askizskogo rayona Respubliki Hakasiya, zapis 2000 g.

Tasbergenova (Tkpeyeva) Nadejda Yegorovna, 1956 g.r., s. Askiz Askizskogo Rayona Respubliki Hakasia, (derleme 2000 yılı).

Yukteşev Anton Fedoroviç, 1951 g.r., s. Askiz Askizskogo Rayona Respubliki Hakasia, (derleme 2000 yılı).